

ІСТОРІЯ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ

УДК 336:94(470+571)“18”

Наталія Пасічник

ІНТЕГРАТИВНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ХІХ СТОЛІТТІ

У статті на основі ретроспективного аналізу теоретичних і прикладних джерел економічної думки обґрунтовується її інтегративність як самостійної сфери наукового пізнання.

Ключові слова: фінансова наука, інтегративність, політична економія, економічна історія, економічна статистика.

На сучасному етапі розвитку соціально-економічних основ демократичного суспільства актуалізується потреба вивчення історії розвитку та становлення національної економічної думки, а також дослідження процесу формування фінансів і фінансового права як самостійних наукових сфер. Аналіз історії економічної науки та практики сприятиме осмисленню джерел розвитку сучасної фінансової системи, можливостей її реструктуризації в умовах глобалізації, вдосконаленню фінансового законодавства України, урахування логіки історичного розвитку та позитивного досвіду.

Економічна історія Російської імперії ХІХ ст. характеризується кризою натурального та дрібнотоварного феодально-кріпосницького господарства і розвитком товарно-грошових ринкових відносин. Ринкові умови господарювання зумовили нові вимоги до фінансової системи держави, правового регулювання фінансової діяльності, органів державного управління фінансами, які, зі свого боку, для здійснення нових функцій потребували висококваліфікованих кадрів у сфері державних, корпоративних і муніципальних фінансів. Проте, не лише об'єктивні умови зародження і розвитку нових соціально-економічних відносин сприяли становленню фінансової науки, а й теоретичні концепції науковців і практиків фінансової діяльності.

Першими дослідниками розвитку економічної науки в Російській імперії в ХІХ ст. були теоретики і практики фінансової і фінансово-правової думки того часу: М. Сперанський [45], М. Орлов [34], І. Горлов [12], В. Лебедев [21], І. Янжул [53], С. Іловайський [15], І. Озеров [30] та інші.

У запропонованому списку видатних представників економічної науки прізвища українських і російських науковців і практиків фінансової справи подано разом, оскільки у цей час розвиток української економічної думки здійснювався у загальноцивілізаційному напрямку світової та західноєвропейської політико-економічної та фінансової думки.

Економічну думку ХІХ ст. достойно представляли учені – викладачі українських університетів Наддніпрянської України. Найбільш відомими з-поміж них є: науковці Харківського університету – М. Алексєєнко, К. Гаттенберг, П. Мігулін, І. Миклашевський, І. Платонов, І. Сокальський, Т. Степанов, М. Туган-Барановський, Л. Якоб; Імператорського університету св. Володимира – М. Балудянський, М. Бунге, І. Вернадський, Д. Піхно, Г. Сидоренко, Г. Цехановецький, М. Цитович, М. Яснопольський; Новоросійського університету – С. Іловайський, І. Патлаєвський, В. Твердохлебов, Л. Федорович.

Розвиток товарно-грошових відносин у Російській імперії супроводжувався становленням і видозміною фінансових інституцій, урізноманітненням діяльності, пов'язаної із створенням і використанням фондів фінансових ресурсів у конкретних економічних умовах, тобто розширенням сфери фінансових відносин. У ХІХ ст. країна увійшла, маючи централізований орган державного управління фінансами (1802 року створено Міністерство фінансів). Саме у ХІХ ст. відбулося усвідомлення суспільством багатогранного значення фінансів в економічному, політичному та культурному житті країни. Відомий економіст і статистик другої половини ХІХ – початку ХХ ст. І. Янжул зазначав, що станом фінансів вимірюється могутність держав, фінанси є мірилом добробуту країни, мірилом цивілізації [53, с. 45]. Із розвитком фінансових інституцій відбувалося напрацювання принципів фінансової політики, генеза економічної науки і фінансового законодавства. Тому, надзвичайно актуальними є дослідження процесу розвитку міжнародної і національної фінансової думки, формування фінансів як самостійної сфери наукових досліджень із власним предметом і методом регулювання та аналіз інтегративного формування фінансової науки.

У науковій літературі існують різні підходи щодо походження і розвитку економічної науки. Відомий історик, економіст і державний діяч В. Татищев у записці до Сенату "О мудрости экономии, яко части политической", класифікуючи тогочасні науки, домашнє господарювання

відносив до економічної науки, що вивчає приватні фінанси, а публічні фінанси – до складу політичних наук [46, с. 202].

К. Рау зазначав, що наука про кращий устрій урядового господарства або кращий спосіб задоволення державних потреб матеріальними цінностями називається наукою про фінанси і є частиною політичної економії [41, с.4]. І. Янжул підкреслював "камеральне минуле" фінансової науки [53, с. 12] і внесок економічної школи меркантилізму, представники якої започаткували науковість фінансів. У сучасній економічній літературі генеза фінансової науки в Україні розглядається вітчизняними вченими (В. Андрущенко, Л. Безгубенко, О. Василик, П. Леоненко, В. Небрат, Л. Худолій, С. Юрій та ін.) переважно як частина економічної науки [1; 5; 10; 22; 27; 50].

Нам імponує точка зору В. Пушкарьової, яка обґрунтовує теоретичні джерела економічної науки: політичну економію, фінансове право, політичні теорії [40, с. 14], проте, вважаємо, що у першій половині XIX ст. фінансово-правові питання ще не мали системного дослідження і були складником економічної науки. Упродовж другої половини XIX ст. фінансово-правова наука починає активно виокремлюватися з економічної, що відбувається у двох напрямках: 1) дослідження фінансово-правових питань як самостійних розділів, частин у різноманітних наукових розробках; 2) вивчення фінансового права в університетах Російської імперії як самостійної навчальної дисципліни. Фактично, у другій половині XIX ст. здійснюється виокремлення фінансового права, державного і адміністративного, що уможливило в цей час дослідження фінансового права як самостійної галузі права, хоча, у зазначений період наукового обґрунтування самостійності галузей права не здійснювалося через критерій предмета і метода правового регулювання. Дослідники становлення фінансового права неоднозначні щодо його витоків. Російський учений-правознавець Р. Халфіна, французький науковець П. Годме вважають, що фінансове право виділилося з державного і адміністративного права [2, с. 5]. В. Бесчеревних та О. Горбунова наголошують на одночасності виникнення фінансового, державного і адміністративного права, що зумовлено об'єктивними умовами життєдіяльності держави [2, с. 6].

Дослідження закономірностей становлення економічної науки дозволяє визначити, що ця наукова сфера є не просто комплексною, міждисциплінарною, а інтегративною. Теорія фінансів інтегрує в собі тисячолітню фінансову практику, елементи камералістики, теоретичні розробки різноманітних економічних шкіл (меркантилістів, фізіократів, класичної школи політекономії, марксизму), основи політичних теорій. Прикладними джерелами, що використовувала, аналізувала, інтерпретувала фінансова наука, стали фінансова статистика і фінансова історія. У фінансовій науці інтеграція є процесом і результатом створення нерозривно зв'язаного, єдиного, цілісного. Наслідком цієї інтеграції є виникнення якісно нової, інтегративної цілісності – фінансів як науки, яка не є сукупністю певних властивостей об'єднаних елементів різних наук, а забезпечує вищу ефективність функціонування усїєї цілісності. У фінансовій науці інтеграція знань відбулася через поєднання теоретичного і практичного матеріалу різних курсів у єдиній науці.

Проведемо ретроспективний аналіз окремих теоретичних і прикладних джерел фінансової науки. Фінансова діяльність, тобто фінансова практика, пов'язана з виникненням держави. Загальновідомо, що з виникненням державних утворень більшість потреб держави задовольнялася через встановлення різних натуральних зборів, податей, повинностей. Основними витратами рабовласницьких і феодальних економічних систем були витрати на ведення війн, утримання княжого або монаршого двору, державного апарату, будівництво різноманітних суспільних споруд. Основними прибутками були надходження від державного майна (доменів) і регалій (монопольного права монарха на окремі промисли і торгівлю певними товарами), військова здобич, данина з підкорених народів, натуральні і грошові збори, мито, позики. З розвитком товарних відносин дедалі більшого значення стали набувати грошові доходи і витрати держави, частка натуральних зборів зменшувалася, фінансові відносини розвивалися і урізноманітнювалися.

Термін "фінанси" походить від латинського терміну "finatio", "financia", "financia pecuniaria", що вживався у XIII–XV ст. і позначав "обов'язковий платіж", а пізніше "грошову суму" [53, с. 44]. Пізніше термін одержав міжнародне поширення й став уживатися як поняття, пов'язане із системою грошових відносин між населенням і державою стосовно утворення державних фондів коштів.

Поглиблення суспільного поділу праці, поступове витіснення натурального господарства товарним виробництвом, інтенсивний розвиток міжнародної торгівлі, розширення сфери дії та суттєва зміна ролі торгівельного капіталу, активний процес становлення централізованих національних держав зумовили генезу економічної школи меркантилізму. Саме меркантилісти – Дж. Ло, Ж.Б. Кольбер, А. Монкретьєн, Ж. Боден, А.Ордін-Нащокін та ін. у XV–XVII ст. здійснили першу спробу осмислення фінансового господарювання. Автор відомої праці "Шість книг про республіку", Ж. Боден (вважається, що саме він увів у науковий обіг термін "фінанси" для позначення сукупності ресурсів, необхідних для задоволення потреб держави) зазначав, що для ефективної реалізації своїх функцій держава, має сформувати ефективну систему державних

фінансів та здійснювати системне управління доходами і видатками через мобілізацію фінансових ресурсів до бюджету. Значною заслугою Ж. Бодена є систематизація та класифікація державних витрат і характеристика семи джерел доходу держави, які повинні виконувати фіскальну функцію, тобто наповнювати казну [20]. Цінним у науковому доробку Ж. Бодена є те, що він заново відкрив для Європи принципи побудови системи державних фінансів Римської держави. Він ретранслював досить важливі та конструктивні ідеї з того часу в нову епоху, завдяки чому теорія державних фінансів отримала вагомий імпульс розвитку [25, с. 26–27].

Значний внесок у розвиток фінансової науки в XVII–XVIII ст. зробили представники камеральних (від слова "камера" в значенні "державна скарбниця") наук, до кола вивчення проблем яких відносилося вчення про різні галузі промисловості (агрономію, гірничу справу, лісництво, торгівлю), елементи політичної економії та державного благоустрою. Представники камералізму (Л. фон Секендорф, Ф. Юсті, І. Зонненфельс) зосереджували увагу на способах і механізмах мобілізації фінансових ресурсів до державної казни. Основним завданням уряду прихильники цього напрямку вважали наповнення скарбниці, оскільки саме обсяг надходжень до неї був критерієм багатства держави [4, с. 56]. І. Янжуп дотримувався погляду, що фінанси є частиною камеральних наук [53, с. 44]. Із середини XIX ст. камералістика викладалася в університетах Російської імперії.

Загалом, меркантилісти, камералісти, представники фізіократів не розробили системного, науково обґрунтованого підходу до питань розвитку державних фінансів. Орієнтуючись на розв'язання конкретних практичних питань, вони досліджували переважно бюджетно-податкову та митну політику. Водночас, представники цих економічних шкіл, зробили значний внесок у розвиток окремих складових системи державних фінансів. У XVIII ст. економічна наука отримує політико-економічне підґрунтя, концептуальні основи для розробки фінансових принципів (законів), на основі яких розвивається вчення про державні фінанси.

Становлення фінансів як самостійної науки відбулося в XIX ст., саме в цей час з'являються різноманітні законодавчі та наукові джерела, що охоплюють усі аспекти державного господарства і частина теорії народного господарства про фінанси перетворюється у фінансову науку; формуються національні і міжнародна фінансові школи.

Розглянемо більш детально розробки, які також відносимо до теоретичних джерел, що висвітлюють створення та розвиток фінансової науки в Російській імперії. Ґрунтовне джерело-історіографічне дослідження вітчизняної фінансової і фінансово-правової літератури XIX – початку XX ст. за видовим принципом здійснив український науковець В. Орлик [32; 33]. На основі запропонованого В. Орликом підходу [33], весь історіографічний матеріал, що з'явився на теренах Російської імперії, вважаємо за доцільне розділити на дві основні групи джерел: 1) документальні джерела; 2) монографічні дослідження, навчальна література.

Охарактеризуємо кожну із названих груп джерел. З-поміж документальних джерел значну цінність для дослідницької роботи мають законодавчі акти, які відбивають еволюцію фінансової системи, фінансового законодавства й фіскальних органів, їх повноважень, детально регламентують службову діяльність чиновників фінансового відомства від порядку прийняття на службу до умов її проходження, штатні розписи цих установ, чітко визначають посадові обов'язки від міністра фінансів до канцеляристів повітових "присутственных" місць [33]. Важливе місце серед зазначених джерел посідають правові, такі як 40-томне "Повне зібрання законів Російської імперії", у якому відбито, зокрема й фінансове законодавство, наприклад, 16-томний тематичний Звід законів Російської імперії [42], збірник "Зібрання узаконень і розпоряджень уряду", який виходив двічі на тиждень, відомчі видання, зокрема щотижневик "Вестник финансов, промышленности и торговли", що виходив друком із 1884 р., у якому містився покажчик урядових розпоряджень Міністерства фінансів, документи з'їздів податних інспекторів [14] тощо.

Другу групу джерел складають монографічні дослідження й навчальна література. Проаналізуємо деякі наукові й навчальні видання відповідно до хронології їх написання. На початку XIX ст. однією із перших праць, присвячених фінансам Російської імперії та управлінню ними, став "План фінансів" М. Сперанського [45], складений у 1810 р. за дорученням Олександра І. Ця робота стала своєрідною програмою перетворення російських фінансів і містила короткострокові та довготривалі дії щодо основних напрямів фінансової політики. Крім практичних заходів із реорганізації фінансово-банківської системи, "План фінансів" містив важливі теоретичні розробки з фундаментальних питань функціонування "монетної і кредитної системи". Автор безпосередньо не порушував питань, пов'язаних із Україною, однак низка статей опосередковано стосувалися українських губерній та їх податних станів, зокрема ст. 116, 120, 123, 126 [45, с. 54–55]. М. Сперанським формально створено систему російського бюджетного права, ідею якої покладено в основу концепції бюджетної реформи 1962 року. Конституційні ідеї М. Сперанського отримали міжнародне визнання через реалізацію в країнах Західної Європи [40, с. 17].

Важливою подією в розвитку теорії фінансів стало опублікування у 1818 році роботи М. Тургенєва "Досвід теорії податків" [38], яка була теоретичним дослідженням основ податкової і грошової систем.

Особливої уваги заслуговує фінансова діяльність державного діяча, міністра фінансів у 1823–1844 рр. Є. Канкріна, під керівництвом якого здійснено фінансову реформу, введено срібний карбованець, як основу грошового обігу, встановлено фіксований курс асигнацій, унаслідок чого досягнуто тимчасову стабілізацію фінансової системи Російської імперії. Важливим етапом становлення фінансової науки Російської імперії стала праця Є. Канкріна "Короткий огляд російських фінансів 1838 року", яка містить значний фактичний та статистичний матеріал, дозволяє порівняти економічне становище різних регіонів держави, платоспроможність податних станів [16].

У 1832 році видано книгу М. Орлова "О государственном кредите", у якій уперше в економічній науці закладено основи теорії державного кредиту, що є актуальними і до сьогодні [34]. Ознайомлення з роботами М. Сперанського, М. Тургенєва, М. Орлова дозволяє визначити, що у першій третині XIX ст. у фінансовій науці відбувся аналіз і систематизація теоретичних знань і практики фінансової діяльності з основних розділів фінансової науки – державного бюджету, податків і державного кредиту.

У 30–40-х роках XIX ст. економічна та фінансово-правова наука впроваджуються для вивчення в навчальні програми юридичних факультетів Московського, Санкт-Петербурзького й Казанського університетів [33, с. 47]. Із 1835 р. після затвердження "Общего устава императорских Российских Университетов" у Московському університеті було створено кафедру "Законы о государственных повинностях и финансах" і на юридичному відділенні (факультеті) викладався курс з аналогічною назвою [26, с.37]. Викладачі читали лекції за власними конспектами, із використанням наукових праць закордонних, переважно, німецьких учених Х. Шльоцера (1805 р.), Л. Якоба (1821р.), К. Рау (1826–1832 рр.) та ін. "Основні начала фінансової науки" – праця німецького економіста і статистика К. Рау, була широко відомою в Росії, навіть, до її перекладу російською мовою в 1867 р. і суттєво вплинула на розвиток національної фінансової науки. Цей підручник став настільною книгою фінансових теоретиків і практиків, він містив загальні засади фінансової науки і розділи, присвячені державним витратам, державним доходам (від державного майна, регалій, лісів, промислових підприємств, капіталів, мит, податків), державним кредитам, бюджету й організації фінансового управління [41]. За цим змістом викладався курс фінансової науки в російській навчальній літературі [38, с. 84].

Результати досліджень першої третини XIX ст. узагальнено університетською наукою. У 1841 році надруковано "Теорію фінансів" І. Горлова – перший підручник фінансової науки, підготовлений в Росії і виданий російською мовою [11; 13]. Праця випускника Московського університету й професорського інституту при Дерпському університеті, професора Казанського, а згодом Санкт-Петербурзького університету І. Горлова характеризується економічним компаративним аналізом [33], у ній досліджувалися державні прибутки й видатки, фінансове законодавство, податкові системи різних західноєвропейських країн порівнювалися з російською.

У 1840–1850 рр. з'являються праці перших російських професорів фінансового права Ф. Мільгаузена [23] та Є. Осокіна [35], переклади робіт провідних європейських учених [41]. Згідно з новим університетським статутом (1863 р.) на юридичних факультетах університетів створювалися кафедри фінансового права (теорія фінансів, російське фінансове право). Проте, як зазначають дослідники [2; 3; 10; 22] зміст лекцій будувався на основах фінансової науки і слухачі використовували роботи І. Горлова, К. Рау, Ф. Мільгаузена.

У другій половині XIX ст. опубліковано перші праці талановитих учених – економістів і фінансистів, у яких висвітлювалися дослідження окремих питань фінансової науки, наприклад, "Мова про кредит" (М. Бунге, 1849 р.), "Епізод з фінансової історії Австрії" (Г. Сидоренко, 1849), "Паперові гроші та банківська система Північно-Американських штатів" (М. Бунге, 1867), "Грошовий ринок від 1700–1762 рр." (І. Патлаєвський, 1868), "Погляд на вчення про податок у А. Сміта, Ж.-Б. Сея, Д. Рікардо, Сімонді і Д.-С. Міля" (М. Алексєєнко, 1870 р.) та ін.

У 1881 році з'являється підручник В. Лебедева "Фінансове право" [21], який справедливо вважався одним із найкращих на теренах Російської імперії. В цій роботі досліджується організація фінансового управління, система руху сум, касове рахівництво тощо. Автор, полемізуючи з європейськими фінансовими дослідженнями, проаналізував проблеми теорії фінансів, історію фінансової науки, законодавство, фінансову практику і статистику фінансів.

Над проблемами фінансової науки працював видатний український правознавець, випускник Київського університету, професор Новоросійського університету І. Патлаєвський [37]. Учений структурує фінанси як науку про державне господарство, вивчає загальні засади організації фінансового управління, фінансової системи, бюджету, контролю, а також робить певний внесок у вчення про державний кредит.

Життя й діяльність випускника юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету, професора С. Іловайського пов'язані з кафедрою фінансового права Новоросійського університету в Одесі. Досліджуючи проблеми державного регулювання фінансів, він розглядав питання податкової політики у різних регіонах Російської імперії у XVIII–XIX ст.; здійснив компаративний аналіз фінансового законодавства європейських держав та США [15].

Суттєво вплинули на розвиток вітчизняних фінансових досліджень праці уродженця Київщини академіка І. Янжула [53]. Його робота "Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах" вражає глибиною змісту й стає важливою для розвитку фінансового права, і водночас, ця праця не є монографією, а лише університетським підручником, більшу частину якого присвячено дослідженню податків та податкової політики. Глибокі історичні екскурси та компаративний аналіз російського та зарубіжного податкового законодавства дозволили автору зробити далекосяжні висновки, актуальні й для сьогодення, зокрема, щодо прогресивних податків, єдиного податку, непрямих податків та ін. Значну увагу вчений приділяв адмініструванню податків, правилам обкладення населення, зазначаючи, що у процесі формування податкової політики необхідно враховувати регіональну специфіку, зайнятість населення й співвідносити це з потребами держави [33].

Значний внесок у розвиток досліджень проблем фінансів і фінансової політики Російської імперії зробили в 1898–1917 рр. праці завідувача кафедри фінансового права Московського університету професора І.Х. Озерова [28–31]. І. Озеров розширив межі фінансової науки, яка повинна не тільки виявляти способи добування державою необхідних коштів, а й вивчати, як ці способи впливають на різні аспекти суспільного життя, дослідити причини переходу від одних форм державного господарства до інших [30].

Отже, аналіз, систематизація та узагальнення теоретичних джерел фінансової науки дозволили в XIX ст. визначити сутність і структуру фінансів, сформувані основні закони фінансової теорії, визначити категоріальний апарат теорії державних фінансів. Розробки економічної науки знайшли застосування у фінансовій практиці та вплинули на реформування бюджетної і податкової систем.

Прикладними джерелами, що сприяли розвитку економічної науки у XIX ст. стали фінансова статистика і фінансова історія. Фінансова статистика одночасно стала підґрунтям для теоретичного аналізу, визначення закономірностей, принципів, динаміки фінансів, а також – засобом доказовості висновків фінансової науки та основою для розробки прогнозів. Статистика виникла з потреб об'єктивного розвитку суспільства, тому що без необхідного мінімуму знань про рух товарно-матеріальних цінностей та людських ресурсів неможлива діяльність держави.

Потреба у централізованій службі статистики у Російській імперії виникла ще на початку XVIII ст., однак реалізована ідея була лише на початку XIX ст. 8 вересня 1802 р. імператор Олександр I "Височайшим Найвищим Маніфестом" наказав кожному міністрові збирати письмові звіти. У цей день створено Міністерство внутрішніх справ, а в його складі працювала група з 10 осіб для узагальнення зведень, що утримуються у міністерських звітах. Саме тоді почалося організаційно-структурне оформлення статистичної діяльності в Росії. 20 березня 1811 р. при міністерстві поліції було засновано статистичне відділення. 27 жовтня 1834 р. – видано урядовий указ про створення губернських статистичних комітетів. Буржуазні реформи 1860–1880-их років у Російській імперії сприяли розвитку досліджень, присвячених проблемам державних фінансів і публікації низки статистичних матеріалів. Розуміючи, що неможливо реформувати країну без проведення податкової реформи, Олександр II у кінці 1850-х років створює спеціальну комісію для перегляду системи податків і зборів [39], результатом діяльності якої стали 23 томи "Трудов", що вийшли упродовж 17 років [47], у яких зібрано значний статистичний аналітично-узагальнюючий матеріал із проблем податкової політики Російської імперії в XIX ст.

Статистика в Російській імперії пройшла шлях від описової статистики І. Кирилова (1689–1737 рр.) і В. Татищева (1686–1750 рр.) до статистики як науки про "категоричне обчислення" Д. Журавського (1810–1856 рр.). Дослідження видатних представників академічної школи статистики О. Чупрова (1874–1926 рр.), Ю. Янсона (1835–1893 рр.), О. Кауфмана (1864–1919 рр.) та інших сприяли не тільки розвитку статистичної науки, а й роботі статистичних органів, привертаючи увагу громадськості до вивчення масових явищ [18]. І. Кауфман (1848–1915 рр.) – випускник юридичного факультету Харківського університету, член Міжнародного статистичного інституту, зібрав унікальний матеріал з історії фінансів зарубіжних країн і започаткував порівняльну фінансову статистику. Український учений був автором праць із фінансової статистики, теорії грошей, банківської справи. У 1872 році журнал "Вісник Європи" надрукував його рецензію на перший том "Капіталу" К. Маркса, з критичною оцінкою цієї праці [49, с. 83].

Аналізуючи статистичні джерела XIX, не можна залишити поза увагою праці І. Бліоха – військового теоретика, статистика та економіста, який підготував фундаментальні роботи з фінансів

і залізничної статистики [7–9]. Особливістю розвитку статистики в імперській Росії було створення після скасування кріпосного права земської статистики, яка відрізнялася високим професіоналізмом і була визнана в наукових колах тогочасної світової науки.

Розвиток економічної науки у короткотерміновому та довготривалому періодах, органічно поєднувався з дослідженнями фінансової історії, що вивчала еволюцію фінансових інститутів, визначала закономірності фінансового господарювання з метою розробки стратегії бюджетного, податкового та грошово-кредитного регулювання. Реалії економічної і фінансової історії Російської імперії XIX ст. зумовили відхід від ідеї саморегулювання ринкової економіки класичної школи політичної економії і сприяли до обґрунтуванню фінансового механізму державного регулювання економіки через податково-бюджетні та грошово-кредитні механізми.

Отже, становлення економічної думки в Російській імперії відбувалося під впливом фінансово-господарської діяльності, що передбачала необхідність адаптації фінансових систем держави до ринкових форм господарювання. Хронологічно її формування як самостійної сфери наукових досліджень завершується у першій половині XIX ст. Критеріями самодостатності фінансів як науки є такі характеристики: системність і виявлення закономірностей фінансової теорії, сформований категоріальний апарат державних фінансів, вплив на фінансову політику Російської імперії та фінансова міждержавна компаративістика і прогнозування з метою визначення принципів раціонального фінансового господарювання у майбутньому. Фінансам як науці і практиці діяльності притаманні багатогранність та інтегративність, які обґрунтовуються теоретичними і прикладними джерелами фінансової науки.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. Л. Орієнтири вітчизняної фінансової думки / В. Л. Андрущенко // *Фінанси України*. – 2000. – № 4. – С. 3–11.
2. Анишин А. Ю. К эволюции взглядов на предмет финансового права: от истории к современному состоянию. / А. Ю. Анишин // *Финансовое право*. – 2004. – № 3. – С. 3–7.
3. Апель А. Л. Основы финансового права: учеб. пособие / А. Л. Апель. – СПб.: Питер, 2003. – 176 с.
4. Бартнев, С. А. Экономические теории и школы (история и современность): курс лекций / С. А. Бартнев. – М.: БЕК, 1996. – 352 с.
5. Безгубенко Л. М. Фінансова наука і практика періоду трансформацій / Л. М. Безгубенко // *Фінанси України*. – 2000. – № 4. – С. 12–16.
6. Бельский К. С. Финансовое право: Наука. История. Библиография / К. С. Бельский. – М.: Юрист, 1994. – 208 с.
7. Блюх И. С. Финансы России XIX столетия. История – статистика / И. С. Блюх. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1882. – Т. 1. – 292 с.
8. Блюх И. С. Финансы России XIX столетия. История – статистика / И. С. Блюх. – СПб.: Тип. Тов-ва "Общественная польза", 1882. – Т. 2. – 295 с.
9. Блюх И. С. Финансы России XIX столетия. История – статистика / И. С. Блюх. – СПб.: Тип. Тов-ва "Общественная польза", 1882. – Т. 3. – 232 с.
10. Василик О. Д. Фінансова наука // *Фінанси України*. – 2001. – № 1. – С. 3–10.
11. Горлов И. Теория финансов / сочинения Ивана Горлова, док. филос., орд. проф. политической экономики и статистики в Императорском Казанском университете. – Казань, 1841.
12. Горлов И. Я. Начало политической экономики / И. Я. Горлов. – СПб., 1859–1862.
13. Горлов И. Я. Теория финансов / И. Я. Горлов. – СПб.: Тип. И. Глазунова и Ко, 1845 – 280 с.
14. Журнал заседаний съезда податных инспекторов Киевской губернии 1908 года. – К.: Тип. К. П. Милевского и Ко, 1909. – 176 с.
15. Иловайский С. И. Учебник финансового права / С. И. Иловайский. – Одесса: Тип. Штаба округа, 1899. – 385 с.
16. Канкрин Е. Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года / Е. Ф. Канкрин. – СПб., 1880. – 161 с.
17. Карнишина Н. Г. История финансов и налогообложения в России: Учеб. пособие / Н. Г. Карнишина. – Пенза: Изд-во Пенз. гос. университета, 2009. – 122 с.
18. Кауфман А. А. Земская статистика / А. А. Кауфман // Юбилейный земский сборник / Под ред. Б. Б. Веселовского и З. Г. Френкеля. – СПб., 1914. – С. 186–262.
19. Клинов В. Г. Россия XIX века: актуальные аспекты развития экономической мысли и народнохозяйственной политики / В. Г. Клинов // *Мировое и национальное хозяйство*. – 2009. – № 2. – С. 69–82.
20. Кучеренко Г. С. Исследования по истории общественной мысли Франции и Англии XVI – первой половины XIX в. / Г. С. Кучеренко. – М.: Наука, 1981. – 319 с.
21. Лебедев В. А. Финансовое право: учебник / В. А. Лебедев. – М.: Статут, 2000. – 461 с.
22. Леоненко П. М. Структура фінансової науки у світлі її історії / П. М. Леоненко // *Фінанси України*. – 2005. – № 11. – С. 21–24.
23. Мильгаузен Ф. Б. Финансовое право: курс лекций / Ф. Б. Мильгаузен. – Литогр. – М., 1865.
24. Мітіліно М. І. Елементи фінансової науки / М. І. Мітіліно. – К.: Держвидав України, 1926. – 196 с.
25. Молдован О. О. Державні фінанси України: досвід та перспективи реформ: Монографія / О. О. Молдован. – К.: НІСД, 2011. – 380 с.
26. Московскому университету – 225 / [Отв. ред. Н. С. Ворисов]. – М.: МГУ, 1979. – 340 с.
27. Небрат В. В. Українська фінансова думка другої половини XIX – початку XX століть / В. В. Небрат. – К.: Ін-т екон. та прогноз. НАНУ, 2007. – 224 с.
28. Озеров И. Х. Как расходуются в России народные деньги?: Критика русского расходного бюджета и государственный контроль: (по неизданным документам) / И. Х. Озеров. – 2-е изд. – М.: Тип. А. П. Попова, 1907. – 320 с.
29. Озеров И. Х. Основы финансовой науки: курс лекций / И. Х. Озеров. – М.: Тип. И. Сытина, 1911. – Вып. 1: Учение об обыкновенных доходах. – 544 с.
30. Озеров И. Х. Основы финансовой науки: курс лекций / И. Х. Озеров. – М.: Тип. И. Сытина, 1914. – Вып. 2: Бюджет Формы взимания. Местные финансы. Государственный кредит. – 364 с.
31. Озеров И. Х. Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века / И. Х. Озеров. – М.: Д. С. Горшков, 1905. – 273 с.
32. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія / В. М. Орлик. –

Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с. 33. Орлик В. М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. // Історія науки і біографістика. – 2010. – № 2. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf. 34. Орлов С. В. Экономические воззрения М. Ф. Орлова / Экономическая история. Обзорение / [Под ред. Л.И.Бородкина]. – Вып. 9. – М., 2003. – С. 87–102. 35. Осокин Е. Г. О понятии промыслового налога и об историческом его развитии в России / Е. Г. Осокин. – Казань, 1856. 36. Патлаевский И. И. О подоходных налогах / И. И. Патлаевский // Сб. государственных знаний / [под ред. В. П. Безобразова]. – СПб., 1877. – Т. 4. 37. Патлаевский И. Курс финансового права / И. Патлаевский. – Одесса, 1885. – 279 с. 38. Посредникова Д. В. Очерки по истории финансовой науки Д. В. Посредникова / [Под ред. В.Э.Черновой]. – СПбГТУРП-СПб, 2012. – 102 с. 39. Пояснительная записка о работах по соглашению оценок государственных имуществ между губерниями // Комис. высочайше учрежденная для улучшения системы податей и пошлин. – СПб., 1860. – 112 с. 40. Пушкарева В.М. История мировой и русской финансовой науки и политики: автореф. дис... д-ра эк. наук: 08.00.01 "Экономическая теория" / В.М.Пушкарева. – М., 2004. – 36 с. 41. Рау К.Г. Основные начала финансовой науки: Том 1/ К.Г.Рау. – М.: Книга по требованию, 2012. – 322 с. 42. Свод законов Российской империи. – СПб., 1842, 1857, 1893, 1903 и др. – Т. V. 43. Сидоренко Г.Д. Конспект лекций по русскому финансовому праву / Г. Д. Сидоренко. – Ч. 1: Теория финансов. – Житомир, 1888. – 341 с. 44. Соболев М.Н. Очерки финансовой науки (Общедоступные беседы) / М.Н. Соболев. – Харьков: Изд-во "Пролетарий". – 1925. – 186 с. 45. Сперанский М. М. План финансов / М. М. Сперанский // У истоков финансового права. – М.: Статут, 1998. – С. 35–99. 46. Тагищев В.Н. Напоминание на присланное расписание высоких и нижних государственных и земских правительств / В.Н. Тагищев // Избранные труды по географии России. – М.: Географгиз, 1950. – 248 с. 47. Труды комиссии высочайше утвержденной для пересмотра системы податей и сборов: в 23 т. – СПб., 1860–1877. 48. Учебник финансового права / [Иловайский С.И.; Под ред.: Н.П. Краснопольский; Доп.: Г.И. Тиктин]. – 5-е (посмерт.) изд., перераб. и доп. – Одесса: Е.С. Иловайская, 1912. – 616 с. 49. Федоров В.М., Юхименко П.І. Наукові здобутки представників київської фінансової школи кінця XIX – початку XX століття / В.М. Федоров, П.І. Юхименко // Економічна теорія. – 2011. – № 4. – С. 79–92. 50. Финанси: підручник / [За ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова]. – К.: Знання, 2008. – 611 с. 51. Химичева Н. И. Финансовое право: учебник / Н. И. Химичева. – 3-е издание – М: Юрист, 2003. – 746 с. 52. Цвайнерт Й. История экономической мысли в России. 1805–1905. [Перевод: В.Автономов, Л.Цедилин] / Й. Цвайнерт. – М.: Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2008. – 416 с. 53. Янжул И. И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах / И. И. Янжул. – М.: Статут, 2002. – 555 с.

Наталья Пасичнык

ИНТЕГРАТИВНЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МЫСЛИ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В XIX ВЕКЕ

В статье на основе ретроспективного анализа теоретических и прикладных источников экономической мысли обосновывается её интегративный характер как самостоятельной сферы научных знаний.

Ключевые слова: финансовая наука, политическая экономия, экономическая история, экономическая статистика.

Natalia Pasichnyk

INTEGRATIVE ASPECTS DEVELOPMENT OF ECONOMIC THOUGHT IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE XIX CENTURY

The paper focuses on retrospective analysis of theoretical and applied sources of financial science. Integrity of the latter being an independent sphere of scientific knowledge has been grounded.

Key words: financial science, integrity, political economy, economic history, economic statistics.